

ACKNOWLEDGEMENTS

૧

નિ બે દ ન

ગુજરાતી ભજનસાહિત્ય અંગે કામ કરવાની પ્રેરણા મને મહાનાલાલ, બખ્શરદાર, સુધર્મિ આદિ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ કવિઓની કવિતામંથી મળી છે. કોલેજ અભ્યાસના પ્રારંભકાળથી ચોગ્ય અવસર મળે તો ભજનસાહિત્ય વિષે સંશોધન કરવાની મનીષા સેવી હતી. ઇ. સ. ૧૯૬૦ થી ગુજરાતી ભજનસાહિત્યનું પારેશીલન શરૂ થયું હતું. ભજનો ગાઈને નિર્વાહ ચલાવતા ભરથરીઓ, ભજન-કીર્તનના શોખીન સાધુ-સંતો, પ્રાચીન લોકસંતવાણીને કંઠે ધારણ કરતા ભાટ-ચારણો અને આદિરોની ભજનમંડળીઓ પાસેથી અનેક ભજનો મેં સંભળ્યાં, ઉતાર્યાં અને એનાં શંકાસ્થાનોની પણ બહુકાર પુરુષો સાથે ચર્ચાઓ કરી. રાજકોટના રેડિયો કેન્દ્ર ઉપરથી વહેતી ભજનધારામંથી મને મારા અભ્યાસમાં આવશ્યક ધણી સામગ્રી મળી છે.

રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજના તે બખતના પ્રિન્સીપાલ ડો. કે. બી. વ્યાસ સાહેબના વત્સલ માર્ગદર્શન નીચે પીએચ. ડી. માટે આ વિષયમાં સંશોધન કરવાનો નિર્ણય કરી ૧૯૬૬ ના જુલાઈથી આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત અધ્યયન, વસ્તુસંચયન અને આલોચન શરૂ કર્યું. ડો. કે. બી. વ્યાસ સાહેબે એમનો પુષ્કળ મૂલ્યવાન સમય ગાળીને ખૂબ મમતા અને પ્રેમથી મને માર્ગદર્શન આપ્યું છે, અને સાથે રાખીને આ વિશાળ અધ્યયનક્ષેત્રમાં યાત્રા કરાવી છે, અને મારું લખાણ સાક્ષિત પુનઃપુનઃ બેઠ મઠારીને એને છેલ્લો આકાર આપવામાં જે અસીમ સહાયતા કરી છે એનો એ ઉપકાર શબ્દોમાં વર્ણવી શકવા હું સમર્થ નથી. એમનાં અનેક મહત્ત્વનાં કામો મહિનાઓ સુધી પડતાં મૂકી એમણે જે આ નિબંધનું સમુચિત સંસ્કરણ કરવામાં સહાયતા ન કરી હોત તો આ કામ કદીયે પૂર્ણ થઈ શક્યું ન હોત. એ માટે મારા ગુરુવર્ચનો આજીવન પરમ ઋણી છું.

મારા આ મહાનિબંધમાં મને ડો. ઉમાશંકર નેશી, સ. વિ. દે. દ્વર્ચ શ્રી ડોલરરાય મકિડ સાહેબ, શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, શ્રી ગુલાબદાસ પ્રોકર,

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજી, મારા વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી પ્રો. ઉપેન્દ્રલાલ પંડ્યા, ચોલ ઉન્નિયા રેડિયોના અમદાવાદના સ્ટેશન ડાયરેક્ટર શ્રી ગિજુલાઈ વ્યાસ, શ્રી ઇન્દુલાલ ગધી, પ્રા. ડો. મહેન્દ્ર દવે, કવિ દુલા કાગ, શ્રી જયમલ્લ પરમાર, શ્રી મકરંદ દહેજે જેને વિદ્વાન મુરબી -ઓએ મને સલાહસૂચન અને પ્રોત્સાહન આપ્યા છે એ માટે એમનો હું અતઃકરણપૂર્વક આભારી છું.

લોકજીવન ને સજનસાહિત્ય સાથે જે જૂળ વણાઈ ગયા છે એવા શ્રી જયમલ્લ પરમાર, અને પ્રસિધ્ધ સજનકવિ મુરબી શ્રી મકરંદ દહેજે આ વિષયની મારી સાથે પુનઃપુનઃ ચર્ચા કરીને મારા અધ્યયન વિષય ઉપર કેટલોક કિંમતી પ્રકાશ પાડ્યો છે એ માટે તેમજ આ મારા અધ્યયન વિષય અંગે અનેક કિંમતી સૂચનાઓ આપીને મને જૂળ ઉપકૃત કર્યો છે.

સમર્થ ચોગસાધક, અદ્યતન કવિતાસાહિત્યના શિરમોર સમા શ્રી સુંદરમ સાથેના વાર્તાલાપોએ મને અર્વાચીન સજનસાહિત્ય સંબંધે નવી દૃષ્ટિ આપી છે.

આ ઉપરાંત અનેક નામી, તેમજ પ્રમાણમાં અલ્પજ્ઞાત સજનિકો, સજનમંડળીઓ અને ધાર્મિક જગ્યાઓના અધિષ્ઠાતાઓએ મને મારી સામગ્રી એકત્ર કરવામાં જૂળ સાથ આપ્યો છે. એમના આટલા સહકાર વિના પુષ્કળ અપ્રકટ સામગ્રીનો હું ઉપયોગ કરવાને શક્તિમાન થાત નહિ. તેમજ પોરબંદરના બૈજ્જલાચાર્ય ગોસ્વામી શ્રી ગોવિંદરાયજી મહારાજે તેમજ અહીંના રાજ્ય-આચાર્ય, શતપથમાર્તંડ શ્રી રેવાશંકર અનુપરામ દહેજે અને એમના વિદ્વાન સુપુત્ર દેવજ્ઞલાસ્કર, શાસ્ત્રીજી રવિશંકર રેવાશંકર દહેજે મને આપણા દર્શનોની આટીધૂટીઓ અવારનવાર સમજાવવાને કૃપા કરી છે, તેમનો પણ હું જૂળ આભારી છું. કેટલાક સલાહસૂચન માટે વૈશ્વનારનં તંત્રી શ્રી પ્રેમલાલલાઈ ગો. મેવચાનો પણ હું આભારી છું.

આ મહાનિબંધની સંકલના નીચે પ્રમાણે કરી છે.

૧. આ મહાનિબંધના : ખંડ-૧ : ત્રીજા પ્રકરણમાં સજનની વ્યાખ્યા આપી છે, સજનની વિષય-ચર્ચા છે. સજનનું ભાવતત્ત્વ, એનું લયમાધુર્ય

દર્શાવ્યું છે અને સમગ્રતયા એનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે.

૨. ગુજરાતી ભજનસૃષ્ટિના પ્રેરક પરિબળરૂપે સિદ્ધસાહિત્ય, નાથસાહિત્ય, કબીરની રચનાઓ અને રામકૃષ્ણની ભક્તિનું સાહિત્ય સદૃષ્ટાંત યથ્થું છે. ગુજરાતી ભજનસાહિત્ય પર ક્યાં ધર્મ-સંપ્રદાયોની અસર પડી છે એ પણ વિગતે ચર્ચ્યું છે.

૩. ખંડ-૩ માં મહત્ત્વની ચર્ચા કરી છે - ભજનના લાભતત્ત્વની સમીક્ષા કરી છે. અને ભજનમાં શ્રી ગણેશ, શારદા, ગુરુ, શબ્દ અને કથાનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. અનેક પંથોની ભજનસૃષ્ટિની વિપુલતાનો ખ્યાલ આપના પ્રયત્ન કર્યો છે.

૪. ખંડ-૪ માં ચિરસ્મરણીય ભજનસર્જકો અને એમની ભજનમંડળીઓની પરિચય-નોંધ આપી છે. લગભગ ૮૦ ઉપરાંતના નામી-અનામી ભજનસર્જકોનો આ રીતે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. સર્જકની જ્યાં કશી જ જીવનકથા મળતી નથી ત્યાં તેમના અક્ષરસ્વરૂપનું જ વિવેચન કર્યું છે.

૫. આ મહાનિર્બંધના વિષય સાથે સંગત અને પ્રસ્તુત તેટલી તત્ત્વ-ચિંતનની વિગતો ખંડ-૫ માં રજૂ કરવામાં આવી છે. એમાં વેદોપનિષદ્ સુધી ભજનસૃષ્ટિના ચિંતનના સંગઠ કાઢ્યા છે ને જરૂરી સરખામણી કરી છે, અને જરૂર લાગી છે ત્યાં દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે. વિસ્તારભર્યા ક્યાંક દૃષ્ટાંતોને સ્થાને સાર માત્ર આપીને ચલાવી લીધું છે. વસ્તુતઃ તો "ભજનનું તત્ત્વચિંતન" એ જાતે જ એક સ્વતંત્ર મહાનિર્બંધનો વિષય બની શકે તેમ છે.

૬. લોકકંઠમાંથી વહેતી ભજનવાણીનું વિસ્તૃત અવલોકન કર્યું છે. આ માટે ઘણા ગ્રામપ્રદેશો, ધાર્મિક તીર્થસ્થાનો અને જંગલોની ભજન-મંડળીઓમાં ભજનિકોના કંઠે ગવાતા ભજનોને સંલિખીને ઉતાર્યાં છે. એ ગ્રંથસ્થ નહિ થયેલ ભજનોનું લોકકંઠે સચવાયેલું રૂપ જ આપી શકાયું છે.

૭. આ મહાનિર્બંધની તૈયારી દરમ્યાન અનેક માગીં સંતોની સાથે માગીંપંથ અંગે ચર્ચાઓ થઈ હતી, અને એમના પંથનાં રહસ્યો એમની પાસેથી જે નજી શકાયાં તે વિષે અહીં ચર્ચા કરી છે.

૮. ભજનસર્જકોના જીવનમાં બનેલા કહેવાતા અને ભજનોમાં નિરૂપાયેલા ચમત્કારોએ આ મહાનિબંધમાં સ્થાન લાગ્યે જ આપ્યું છે. ને જ્યાં આપ્યું છે ત્યાં એ સંદર્ભમાં કોઈ બિશિષ્ટ રહસ્ય ખતાવવાનો હેતુ રહેલો છે.

૯. મધ્યકાલીન નામી-અનામી ભજનસર્જકો અને કેટલાંક ભજનોનું નિઃસંદેહ કર્તૃત્વ બહુ શકાયું નથી. અમુક ભજન અમુક જ ભક્ત-કવિનું છે એમ કહી છે ત્યાં ભજનસંગ્રહો, ભજનરસિકો અને અભ્યાસીઓના મંતવ્યને પ્રમાણ માન્યું છે. મધ્યકાલીન ભજનોમાં તેના સર્જક કરતાં એનું સર્જન જ વિશેષ મહત્ત્વનું છે એટલે આમાં મતભેદોને કારણે અધ્યયનની મૂળભૂત માંડણીને ક્ષતિ નહિ પહોંચી હોય એવી આશા છે.

૧૦. પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ભજનોમાં મૂલ્યાંકનમાં પ્રમાણભૂત સંપાદનો અને ભજનમંડળીઓ અને તે જગ્યાના સાધુ-સંતોના અભિપ્રાયને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

૧૧. મહાનિબંધનો મધ્યકાલીન વિભાગ ગોરખનાથથી માંડીને દયારામ સુધીનો ગણ્યો છે.

૧૨. અર્વાચીન વિભાગ નર્મદ-દલપતથી માંડીને લગભગ આજ સુધીનો ગણ્યો છે. અને આ યુગમાં રચાયેલાં ભજન-કાવ્યોની પરિચયાત્મક સમાલોચના કરી છે.

મારી ધારણા કરતાં આ મહાનિબંધ, ખૂબ સાહિત્ય કાપી નાખ્યાં છતાં, લખ્યો થયો છે. પ્રથમ તો માત્ર મધ્યકાલીન ભજનોના જ અધ્યયનમાં આ સ્વાધ્યાયને સીમિત કરવા ધારેલો. પણ પછી વર્તમાનમાં પણ ભક્તિકવિતાની જે સરવાળી વહી છે એના પ્રવાહને પણ આમાં ભેળવી દેવો ઇચ્છે માન્યો, જેથી એક જ સ્વાધ્યાયમાં સંપૂર્ણ ગુજરાતી ભજન-સાહિત્ય વિષેની સામગ્રી સુલભ થાય.

ભજનસાહિત્યના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની અર્થસૂચિ સ્વાધ્યાયને અંતે આપી છે.

ખૂબ સાબધાની છતાં ગુજરાતી ટાઇપસેટનમાં અનિવાર્યપણે કેટલીક અપૂર્ણતાઓ રહી ગઈ હશે એ ક્ષન્તવ્ય ગણાશે.

આ અધ્યયન આમ બને તેટલું પૂર્ણ અને સાસ્ત્રીય બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એમાં કેટલી સફળતા મળી છે એ આ વિષયના માર્મિક વિદ્વાનો જ કહી શકશે.

હિમશુ દામોદર ભટ્ટ.